

Magdalena Przysiężna-Pizarska <https://orcid.org/0000-0001-5253-6227>

Uniwersytet Opolski

e-mail: magdalenapp11@wp.pl

Badania archeologiczne na Ukrainie nad Dunajem w miejscowości Kartal/Orłowka

Archeological Research in the Ukraine on the Danube
in Kartal/Orłowka

Abstrakt

Głównym celem artykułu jest przedstawienie badań archeologicznych z 2013 r. w miejscowości Kartal/Orłowka na Ukrainie. Badania dotyczyły odkrycia wielokulturowego kompleksu osadniczego i znajdującego się na nim cmentarzyska. Odkryte cmentarzysko związane jest z eneolitem i epoką brązu. Pochówki szkieletowe odkryte podczas wykopalisk ułożone były w pozycji embrionalnej (skurczone po prawej stronie, nogi podciągnięte pod klatkę piersiową), jeden z nich był podwójny. Przy pochówkach odnaleziono wyposażenie w postaci miski ceramicznej i małego glinianego naczynia. Kości ludzkie zachowane były w złym stanie, zostały uszkodzone przez czas, glebę i niewielką głębokość zalegania pochówku. Badacze rozwinęli koncepcję związaną z okresem eneolitu i wczesną epoką brązu w pobliżu Dunaju.

Abstract

The main purpose of this article is to present archaeological research in 2013 in Kartal/Orłowka, which concerned the discovery of the multicultural complex and its cemetery. The discovered cemetery is connected with an eneolite and the Bronze Age. Burials discovered during the excavation were arranged in a fetal position (shrunken on the right side, legs pulled up under the chest), with a double burial, and equipment in the form of a bowl and a small

vessel was found. Human bones were preserved in a poor condition, damaged due to the soil in which they were located and a small depth. Research developed the concept associated with the Eneolithic period and the early Bronze Age near the Danube river.

Słowa kluczowe: archeologia, Ukraina, eneolit, pochówki szkieletowe, kultury Bolgrad-Aldeni, Cucutieni

Keywords: archeology, Ukraine, eneolite, skeletal burials, Bolgrad-Aldeni cultures, Cucutieni

Badania archeologiczne na stanowisku Kartal/Orłowka przez ekspedycję polską w delcie Dunaju rozpoczęte w 2013 r. były możliwe dzięki współpracy trzech międzynarodowych ośrodków naukowych (ryc. 1): Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego, Muzeum Archeologicznego w Odessie i Polskiej Akademii Nauk. Projekt badawczy kierowany był przez dra hab. Igora Wiktorowicza Bruyako, Dyrektora Muzeum Archeologicznego w Odessie przy współpracy dra Aleksandra Nikolajewicza Dzikowskiego z Katedry Archeologii i Etnologii Fakultetu Historii Odeskiego Państwowego Uniwersytetu im I.I. Miechnikova, dr Magdaleny Przysiężnej-Pizarskiej z Zakładu Archeologii Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego oraz dra hab. Błażeja Stanisławskiego z Ośrodka Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza Instytutu Archeologii i Etnologii PAN Oddział we Wrocławiu¹.

Stanowisko archeologiczne położone jest w części południowej Ukrainy przy granicy z Mołdawią i Rumunią, między miastami Izmail od strony Odessy i Reni od strony Rumunii. Malowniczo położone w niewielkim oddaleniu od rzeki Kili, na dwóch wzniesieniach, od strony rzeki otoczonych rozlewiskami. Całe stanowisko stanowi wielokulturowy kompleks osadniczy, na który skła-

¹ Dzięki umowie naukowej zawartej przez: dra hab. Wiaczesława Kusznira, Dziekana Fakultetu Historii Odeskiego Państwowego Uniwersytetu im I.I. Miechnikova, dra hab. Tomasza Ciesielskiego, Dyrektora Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego oraz prof. dra hab. Andrzeja Buko, Dyrektora Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk została stworzona międzynarodowa grupa archeologiczna, która podjęła wspólne działania mające na celu przebadanie archeologiczne części terenu na stanowisku we wsi Orłowka. Do współpracy zaproszono studentów historii z Fakultetu Historycznego w Odessie oraz studentów specjalizacji archeologicznej z Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego.

Ryc. 1

dają się dwa obszary. Pierwszy, na wysokim wzniesieniu (Kamiennaja Gora) nazwany Orłowka I stanowi element obronny, drugi – Orłowka II, będące najprawdopodobniej jego zapleczem gospodarczym. Badania archeologiczne prowadzono na stanowisku w Orłowce od 1967 r. Do tej pory udało się określić, że najstarsze ślady działalności ludzkiej pochodzą z okresu eneolitu². Materiał archeologiczny pochodzący ze stanowiska w Orłowce dotyczy między innymi kultury Cernavoda I, której ślady materialne zostały odkryte niedawno. Warto także zaznaczyć, że były one nieznanne do tej pory w regionie północno-zachodnim Morza Czarnego. Odkrycia kultury Cernavoda I pozwoliły postawić nowe hipotezy dotyczące sytuacji na terenie południowo-wschodniej Europy i na Półwyspie Bałkańskim w okresie eneolitu³. Dla badanego terenu stanowiły ważny czynnik w badaniach nad kontaktami międzykulturowymi plemion

² I. Bruyako, I. Manzura, L. Subbotin, *Prehistoric settlement Kartal (Orlovka): Preliminary information on the excavations in 2001-2002*, [w:] *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education*, red. L. Nikolova, J. Higgins, Salt Lake City-Karlovo 2005, s. 9.

³ И.В. Манзура, *Расписная керамика позднего энеолита на поселении Орловка-Картал на Нижнем Дунае*, [в:] *Древности. Исследования. Проблемы. Сб. статей в честь 70-летия Н.П. Тельнова*, ред. В. С. Синика, Р.А. Рабинович, Кишинев-Тирасполь 2018, s. 35.

stepowych nomadów Europy Wschodniej i cywilizacji starożytnych. Stanowisko okazało się podczas badań cmentarzyskiem, co spowodowało zastosowanie określonej metodyki badań, specyficznej dla prowadzenia eksploracji materiału osteologicznego.

Metodyka badań cmentarzysk⁴

Archeologia realizując założenia naukowe, musi posługiwać się określonymi narzędziami oraz wytycznymi⁵. Najważniejszym aspektem jest świadomość, że archeologia to nauka, prowadząca do zniszczeń trwałych badanego obszaru, dlatego wyczulona jest na zastosowanie określonych metod, które podczas procesu eksploracji powinny być właściwie zastosowane⁶. Dokumentacja i eksploracja poszczególnych warstw stratygraficznych powinna być tak samo dokładna, jak eksploracja pochówków. Począwszy od pierwszego etapu, należy wybrać metodę eksploracji stanowiska, określając jego walory archeologiczne. Następnie usuwać poszczególne warstwy stratygraficznie zgodnie z pojawiającymi się zmianami w nawarstwieniach. Każda warstwa powinna zostać dokumentowa-

⁴ Metodyka badań archeologicznych określa standardowe zasady postępowania na stanowisku archeologicznym, związane z określonymi czynnościami, jakie należy przeprowadzić podczas badań naukowych archeologicznych. Zgodnie z art. 36 ust. 1 pkt 5 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. Nr 162 poz. 1568 z późn. zm.) badania archeologiczne mogą być prowadzone wyłącznie na podstawie pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków, a ich dokumentację należy prowadzić zgodnie z wymogami zawartymi w załączniku do rozporządzenia Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich i architektonicznych, a także innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych https://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Badania_i_dokumentacja/zabytki-archeologiczne/instrukcje-wytyczne (dostęp: 10.10.2020).

⁵ D. Ławicka, *Wstęp do archeologii*, Warszawa 2003.

⁶ Standardy metodyczne i dokumentacyjne badań archeologicznych i opracowań ich wyników, dokument znajduje się na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa i określa zasady prowadzenia badań archeologicznych oraz prowadzenia dokumentacji polowej, co jest uzupełnieniem standardów określonych w załączniku do rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 9 czerwca 2004 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich i architektonicznych, a także innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych, <https://www.nid.pl/upload/iblock/3c1/3c1466427e-d7a94902408ba51279661e.pdf> (dostęp: 10.10.2020).

na cyfrowo w trzech wymiarach tak, aby zabytki posiadały określoną lokalizację w układzie stratygraficznym warstw. Obiekty archeologiczne powinny zawierać szczegółową inwentaryzację, podobnie jak zabytki występujące w ich wypełnisku. W przypadku wystąpienia kompletnych naczyń wewnątrz obiektów oraz kości ludzkich (zarówno przy inhumacji, jak i kremacji), procedura związana z dokumentacją, powinna być szczegółowa. Zarówno eksploracja, jak i dokumentacja, są związane z odkryciem powierzchni naczyń lub kości ludzkich w stopniu, który pozwoli wyjaśnić w jakiej pozycji (wertikalnej czy horyzontalnej) znajduje się badany obiekt. W przypadku odkrycia materiału osteologicznego, należy skonsultować z antropologiem. Metodyka badań archeologicznych dotyczy wszystkich okresów i badanych stanowisk⁷.

Badania wykopaliskowe

Pierwsze badania na stanowisku rozpoczęto około 30 lat temu⁸. Zaobserwowano w nawarstwieniach ceramikę, która obejmowała materiały klasyczne greckie, a także pochodzące z okresu rzymskiego, kolejna warstwa zawierała materiały z wczesnej epoki żelaza, epoki brązu⁹, z kolei ostatnią warstwę stanowiły elementy kulturowe z okresu eneolitu. W wielu miejscach warstwy kulturowe są zniszczone przez ingerencję wcześniejszą, być może związaną z działaniami rzymskimi na tym terenie. Badaczom udało się wydzielić wśród układu stratygraficznego najstarszych warstw eneolitycznych, dwa horyzonty kulturowe: Ia i Ib, gdzie pierwszy z horyzontów możemy wiązać z lokalną grupą hodowców Gumelnita (określanej mianem Stoicani-Aldeni lub Bolgrad-Aldeni)¹⁰, natomiast drugi związany jest z kulturą Cernavoda I¹¹.

⁷ D. Ławecka, *op. cit.*, s. 18.

⁸ Р.Д. Бондарь, *Археологические раскопки у с. Орловка, [в:] Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, ред. П.П. Голочко, Киев 1971, с. 66-70.

⁹ В.С. Бочкарёв, *Карпато-Дунайский и Волго-Уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы (опыт сравнительной характеристики)*, [в:] *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Восточной Европы (М-лы конф. 21–25 августа 1995 г. Саратов)*, Санкт-Петербург 1995, s.52.

¹⁰ В. Субботин, *Памятники культуры Гумельни Юго-Запада Украины*, Киев 1983; В.П. Ванчугов, Л.В. Субботин, *Новосельский энеолитический могильник в Нижнем Подунавье, [в:] Северное Причерноморье от энеолита к античности*. Тирасполь 2002, s.33-41, 67-87.

¹¹ I. Drogomir, *Eneoliticul Din sud-estul României. Aspectual cultural Stoicani-Aldeni*, Bukareszt 1983, s. 83-84.

Horyzont Ia charakteryzuje się znaleziskami nielicznych jam zasobowych, w których wypełniskach wystąpiły kości zwierzęce i fragmenty ułamków ceramicznych. W jednej z jam odkryto fragment figurki o kształtach kobiecych. Horyzont Ib na stanowisku reprezentowany był przez dwa podokresy. Pierwszy z nich (Ib1) reprezentowany jest przez zachowane fragmentarycznie piece (siedem okrągłych pieców), będące pozostałością po kompleksie produkcyjnym oraz przez zagłębienie (rów) o głębokości 3 m, który najprawdopodobniej pełnił funkcję obronną. Drugi z podokresów (Ib2) reprezentowany jest przez ślady konstrukcji, interpretowanych jako zabudowania (domy), otoczone rowem. Odkryto w nich skupiska kości zwierzęcych, narzędzia, fragmenty elementów uzbrojenia, przedmioty z brązu oraz czaszki ludzkie (ornamentowane czerwoną ochrą).

Wśród ogólnego materiału archeologicznego pozyskanego w trakcie badań odkryto najliczniej występujące zabytki wykonane z kamienia, kości, gliny i brązu. Materiał, który badacze określają jako horyzont kultury Bolgrad-Aldeni, występuje również w południowej części rumuńskiej Mołdawii oraz w rejonie jezior naddunajskich. Stanowią go dwa rodzaje naczyń ceramicznych. Pierwszy to fragmenty ceramiki schudzonej drobnymi kawałkami szamotu, naczynia w postaci misek z małymi uchwytami i kubeczków zdobionych wcięciami, malowane lub zdobione cienkimi, prostymi liniami na górnej części naczynia lub kombinacją prostych linii i nacięć. Drugi rodzaj to ceramika grubościenna, kuchenna, wykonana głównie z dodatkiem szamotu. Naczynia grubościenne, reprezentowane są przez garnki i dzbany, z uchwytami umieszczonymi pionowo. Powierzchnia naczyń zazwyczaj była wygładzana dłonią lub słomą, ozdabiana poziomymi odciskami palców lub nacięciami na szyjce naczyń i pionowymi nacięciami na brzuchu. Materiał ceramiczny tego horyzontu występował wraz z kośćmi zwierzęcymi w obiektach o kształcie okrągłym, i średnicy około 1,0 - 2,5 m. Oprócz ceramiki na stanowisku w Orłowce, kulturze Bolgrad - Aldeni przypisuje się wyroby z krzemienia¹².

Na stanowisku wydzielono około 20 fragmentów naczyń ceramicznych charakterystycznych dla kultury Cucutieni-Tripolie, oraz liczne ślady pocho-

¹² И.В. Бруяко, И.В. Манзура, Л.В. Субботин, *Энеолитический горизонт поселения Орловка-II на Нижнем Дунае*, [в:] *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002*, ред. Н.О. Гаврилюк, Київ 2003, с. 56-61.

dzące z epoki brązu oraz okresu Halsztatu, środkowego i późnego. Z okresu Halsztatu pochodzą 53 pochówki odkryte podczas badań. Wg I. V. Bruyaka¹³, na terenie stanowiska w Kartal, osadnictwo z eneolitu i epoki brązu nastąpiło około połowy VII w. p.n.e. i badacz określa go mianem horyzontu dacko-scytyjskiego, który trwał do końca V/początku IV stulecia p.n.e.

Można sądzić, iż stanowisko Kartal było ważne pod względem lokalizacji dla społeczeństw pradziejowych. Położone nad Dunajem, w miejscu, gdzie możliwa była przeprawa, stanowiło doskonały punkt strategiczny. Wg Bruyaka¹⁴ dowodem na uzasadnienie tej tezy może być grot strzały charakterystyczny dla Persów, odkryty podczas badań, który może uzasadniać przypuszczenia historyków o przejściu przez to miejsce władcy Persów, Dariusza, który zdaniem Herodota miał prowadzić ogromną armię przeciwko Scytom około roku 513 p.n.e. Podobnie przeprował się Aleksander Macedoński z armią przeciwko Dakom, którzy schronili się w grodzie nad Istrem. Jak twierdzi Bruyako¹⁵, Kartal był wówczas ważnym punktem osadniczym, a jego obszar złożony z cytadel i osad mógł zajmować nawet 10-12 hektarów. Uzasadnia to między innymi odkryciem wału ziemnego, ziemianek, jam gospodarczych oraz fragmentów ceramiki, które jest charakterystyczna dla Daków. Potwierdzona natomiast w materiale ceramika grecka w postaci m. in. amfor ze stemplami z Fasos czy Heraklei, potwierdza penetrację tego terenu przez Greków, co było związane z procesem tzw. Wielkiej Kolonizacji. Oprócz amfor z tego okresu wystąpiły monety srebrne i czerwone naczynia figurowe oraz groty strzał z brązu, żelazne noże z rękojeściami kościanymi, brązowe zwierciadło z kultury scytyjskiej.

Stanowisko w Kartal/Orłowka wraz ze stanowiskiem sąsiadującym w Nowosjelskoje, tworzyły obszar przeprawy zwanej „dunajski zamek”, stanowiący ochronę terenu Daków przed Scytami, do momentu wyprawy Dariusza. Stanowiła ona również limes rzymski granicy północno-wschodniej, co potwierdzają odkryte pozostałości twierdzy rzymskiej. Znajdują się one na szczycie wzgórza Kamiennaja Gora¹⁶. Twierdza – otoczona wodami jezior Kartal i Kagul oraz

¹³ И.В. Бруяко, *Об исторической топографии городища Картал*, „Материалы по археологии Северного Причерноморья” 2009, вып. 9, с. 80-90.

¹⁴ И.В. Бруяко, И.В. Манзура, Л.В. Субботин, *оп. цит.*, s. 56-61.

¹⁵ И.В. Бруяко, *Северо-западное причерноморье в VII-V в. к С.Е. начало колонизация нижнего субрегиона*, „Античный мир и археология” 1993, т. 9, с. 60-79.

¹⁶ *Ibidem*, s. 60-79.

rzeką Dunaj, fosą i wałem – stanowiła „strażnicę” dojścia do przeprawy przez Dunaj. Historia odkryć związanych z umocnieniami rzymskimi sięgają wieku XIX. Odkryć dokonali Marzukiewicz i Uwanow. Murzakiewicz odkrył fragment reliefu z inskrypcjami dotyczącymi V Legionu Macedońskiego, natomiast Uwanow odkrył rzymskie umocnienia¹⁷. Przebadano również teren północno-zachodni, lokalizując bramę. Odkryto tam również dwa skupiska zabudowań. Usadowione w centralnej części, zbudowane były z cegieł, kamieni oraz pokryte dachówkami. Spotyka się również wśród gruzu ceglanych fragmenty sztuki terii. Podłogi wykonano z kamieni zmieszanych z gliną, natomiast wewnątrz znajdowały się piece, jamy odpadowe czy gospodarcze. W wypełniku znajdowały się fragmenty ceramiki (amfory na wysokiej nóżce) datowane na II w. n.e. oraz 1 połowę III w. n.e. Skupisko pierwsze cechowała wielkość budynków: między 7 m x 9 m a 10 m x 12 m, a drugą grupę stanowiły budynki mieszkalne o wymiarach między 7 m x 5 m a 4 m x 6 m. W nawarstwieniach odkryto również ślady pożaru, które mogą wskazywać na gwałtowny koniec funkcjonowania twierdzy¹⁸. Nie doszło dotąd do odkrycia najprawdopodobniej znajdującej się przystani na stanowisku w Kartal/Orłówka ani cmentarzyska z okresu rzymskiego. Do tej pory zostało potwierdzone jedynie cmentarzysko z okresu eneolitu i to również w badaniach w 2013 r.

Badania ekspedycji polskiej w 2013 r. eksponowano na niewielkim wniesieniu. W wykopie o wymiarach 3 m x 6 m, eksplorację rozpoczęto od usunięcia warstwy humusu do głębokości 0,6 m. W warstwie humusu stwierdzono obecność ceramiki greckiej, którą zidentyfikowano jako fragmenty amfor. Na głębokości 0,45 m odkryto ciasno ułożone kamienie, otoczaki, tworzące jeden okrąg o średnicy kilkunastu metrów, i mniejszy wewnątrz z mniejszych kamieni (ryc. 2, 3). W dwóch miejscach krąg kamienny był niekompletny. Po oczyszczeniu okręgu, po jego stronie zewnętrznej, na tle jasnego piasku lessowego zaznaczyły się dwa inne obiekty. Obiekty o kształcie owalnym, o szerokości około 0,8 m i długości około 1,5 m, odznaczający się w warstwie jasno szaro brązowym zabarwieniem. Po usunięciu około 15 cm z powierzchni obiektu, odkryto kości ludzkie, które zostały wkopane w krąg kamienny (ryc. 4, 5). Wstępne datowanie na podstawie materiału ceramicznego określiło krąg kamienny na

¹⁷ *Ibidem*, s. 60-79.

¹⁸ *Ibidem*, s. 60-79.

Ryc. 2

Ryc. 3

Ryc. 4

Ryc. 5

późny okresu eneolitu lub wczesną epokę brązu, natomiast pochówki wkopane w krąg na okres halsztacki. Podczas badań w 2013 r. zostało odkrytych kilka pochówków szkieletowych (ryc. 6, 7). Przez badaczy z Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego zostały odkryte dwa z nich (obiekt 358 i 359), w tym jeden podwójny (obiekt 358). Obiekt 358, podwójny, został odkryty na głębokości około 0,80 m, po stronie zewnętrznej okręgu, zdeponowano go na osi północ-południe, z czaszką mocno odsuniętą do góry, żuchwą lekko odchylną w dół. Kończyny górne złożone między kończyny dolne, które silnie podkurczono, ułożony na prawym boku. Pod jego miednicą został odkryty jeszcze jeden osobnik, ułożony w podobnej pozycji, zniszczony, pozbawiony części klatki piersiowej, kończyn górnych i czaszki. Wyposażono go w naczynko małe i miseczkę. Obiekt 359 został odkryty na głębokości około 0,70 m, ułożony został na osi północ-południe, kończyny górne zgięte w łokciach ułożone bardzo blisko czaszki, kończyny dolne mocno podkurczone, ułożony na prawym boku. Pozostałe elementy szkieletu nie zachowały się. Kości ludzkie zachowane były w stanie złym, były zniszczone, ze względu na rodzaj gleby, w której zalegały i niewielką głębokość ich położenia. Całe stanowisko rozciąga się na przestrzeni kilkunastu hektarów. Okresy i kultury przenikają się nim tworząc wyjątkowy kompleks wielokulturowy (ryc. 8, 9, 10). Cechą charakterystyczną tego stanowiska jest inhumacja, układ na prawym boku, głowa na południe, nogi silnie podkurczone w pozycji embrionalnej. W wyposażeniu znajdują się naczynka o małych rozmiarach, nieornamentowane, brązowe bransolety, zapinki i pierścienie.

Kontynuacja badań pozwoli na szersze przyjrzenie się problemowi osadnictwa na terenie wyjątkowego obszaru na pograniczu obecnej Ukrainy, Rumunii i Mołdawii.

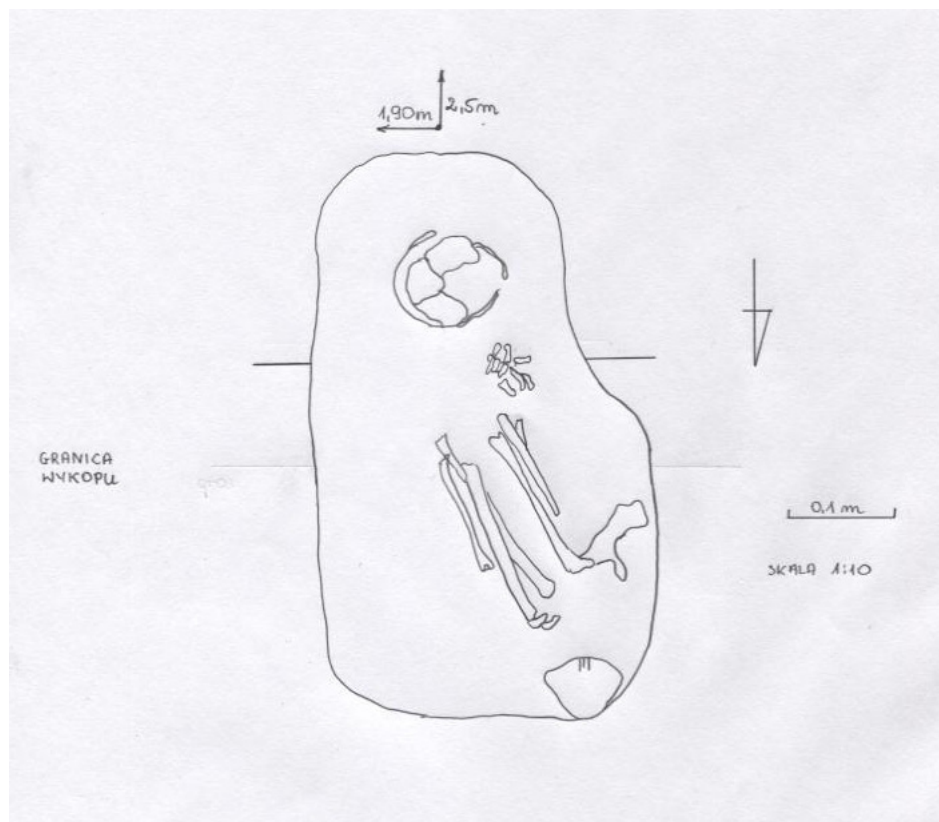

Ryc. 6

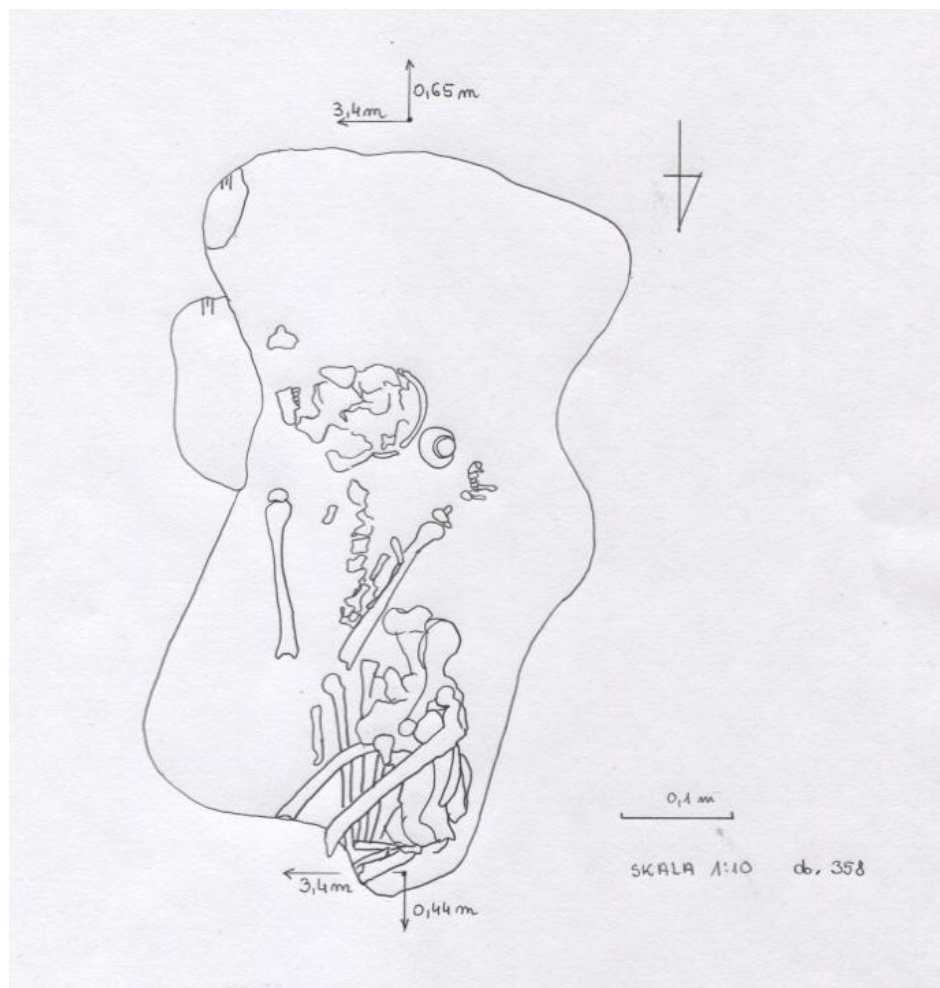
KARTAL
MNXIII
N-E R.V
GR.352
05.07

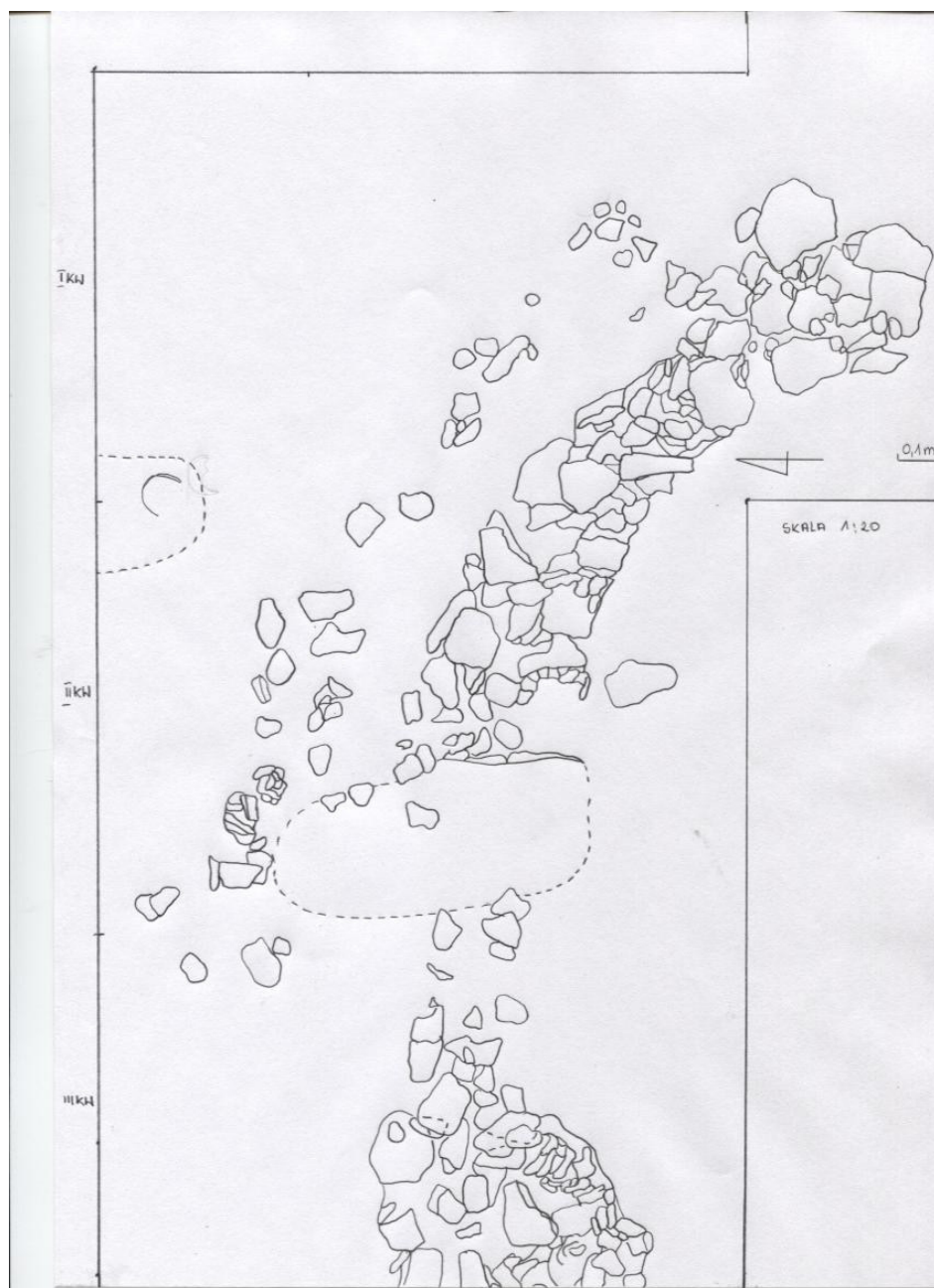
Ryc. 7

Ryc. 8

Ryc. 9

Ryc. 10

Bibliografia

Ванчугов В.П., Субботин Л.В., *Новосельский энеолитический могильник в Нижнем Подунавье*, [в:] *Северное Причерноморье: от энеолита к античности*, ред. Е.В. Яровой, Тирасполь 2002.

Бочкарёв В.С., *Карпато-Дунайский и Волго-Уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы (опыт сравнительной характеристики)*, [в:] *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Восточной Европы (М-лы конф. 21–25 августа 1995 г. Саратов)*, Санкт-Петербург 1995.

Бондарь Р.Д., *Археологические раскопки у с. Орловка*, [в:] *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, ред. П.П. Толочко, Киев 1971.

Бруяко И.В., *Северо-западное прицезерноморье в VII-V в. к С.Е. начало колонизация нижнего субрегиона*, „Античный мир и археология” 1993, т. 9, с. 60-79.

Бруяко И.В., *Об исторической топографии городища Картал*, „Материалы по археологии Северного Причерноморья” 2009, вып. 9.

Бруяко И.В., Манзура И.В., Субботин Л.В., *Энеолитический горизонт поселения Орловка-II на Нижнем Дунае*, [в:] *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002*, ред. Н.О. Гаврилюк, Київ 2003.

Bruyako I., Manzura I., Subbotin L., *Prehistoric settlement Kartal (Orlovka): Preliminary information on the excavations in 2001-2002*, [in:] *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education*, red. L. Nikolova, J. Higgins, Salt Lake City-Karlovo 2005.

Drogomir I., *Eneoliticul Din sud-estul României. Aspectual cultural Stoicani-Aldeni*, Bukareszt 1983.

Ławicka D., *Wstęp do archeologii*, Warszawa 2003.

Манзура И.В., *Расписная керамика позднего энеолита на поселении Орловка-Картал на Нижнем Дунае*, [в:] *Древности. Исследования. Проблемы. Сб. статей в честь 70-летия Н.П. Тельнова*, ред. В.С. Синика, Р.А. Рабинович, Кишинев-Тирасполь 2018.

Субботин В., *Памятники культуры Гумельни Юго-Запада Украины*, Киев 1983.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.